

Το ζήτημα της προσωπικότητας στην ψυχολογική θεωρία της δραστηριότητας

Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Το ζήτημα της προσωπικότητας συνιστά κομβικό σημείο όχι μόνο στην ψυχολογική θεωρία της δραστηριότητας, αλλά και σε όλες τις σχολές της σοβιετικής Ψυχολογίας εν γένει. Το γεγονός αυτό σχετίζεται με το ότι βρίσκεται στο μεταίχμιο Ψυχολογίας και Παιδαγωγικής¹, το οποίο απασχολούσε ιδιαίτερα τους σοβιετικούς ψυχολόγους μπροστά στα κύρια καθήκοντα της εποχής, στο πλαίσιο της κομμουνιστικής διαπαιδαγώγησης της ολόπλευρα ανεπτυγμένης προσωπικότητας του νέου ανθρώπου.

Στην παρούσα εργασία επιχειρείται μια ευσύνοπτη παρουσίαση του ζητήματος της προσωπικότητας στην ψυχολογική θεωρία της δραστηριότητας του Α. Ν. Leontiev².

Ο Α. Ν. Leontiev θεωρούσε ότι η μελέτη της προσωπικότητας αν και αποτελεί ειδικό πρόβλημα της Ψυχολογίας δεν υφίσταται ξέχωρα από τα υπόλοιπα. Σκόπιμο είναι η εξέταση της έννοιας της προσωπικότητας να έπεται μιας προηγούμενης ανάλυσης της ανθρώπινης δραστηριότητας, των διαδικασιών που την αποτελούν, της γενικής δομής της και της συνείδησης³ που ανακύπτει στη βάση αυτής της δραστηριότητας. Αυτή η προσέγγιση προκύπτει από το γεγονός ότι η προσωπικότητα συνιστά *εσωτερική στιγμή* της δραστηριότητας και αποτέλεσμά της. Ο Α. Ν. Leontiev μέσω του τριπτύχου Δραστηριότητα-Συνείδηση-Προσωπικότητα (τίτλος του ομώνυμου θεωρητικού-μεθοδολογικού βιβλίου του, 1975) αναδεικνύει ως κύρια ερμηνευτική αρχή της σύγχρονης επιστημονικής Ψυχολογίας την κατηγορία της δραστηριότητας.

*Ο Τριαντάφυλλος Μείμαρης είναι πτυχιούχος και κάτοχος Μ.Δ.Ε. της Φιλοσοφικής σχολής του Κρατικού Παν/μίου της Μόσχας «Μ. Β. Λομονόσσοφ», μέλος της Διεθνούς Ερευνητικής Ομάδας «Λογική της Ιστορίας» και του Ομίλου για τη Μελέτη της Επαναστατικής Θεωρίας.

Η κατηγορία της δραστηριότητας στη θεωρία του A. N. Leontiev

Σημείο εκκίνησης της εξέτασης της προσωπικότητας συνιστά η θεμελιώδης, γενική και αφηρημένη έννοια του υποκειμένου της ζωής ως φορέα της δραστηριότητας και της γνώσης (Leontiev, 2001, 490). Η ύπαρξη του αντικειμένου της δραστηριότητας γίνεται αξιωματικά δεκτή, εφόσον η Ψυχολογία ασχολείται με τις βιοτικές διαδικασίες που διέπουν τις σχέσεις του ανθρώπου με τον κόσμο. Επομένως, η έννοια του υποκειμένου είναι δεδομένη στη Ψυχολογία, ενώ η έννοια της προσωπικότητας αποτελεί ζητούμενο και πρέπει να θεμελιωθεί. Η σχέση υποκειμένου-αντικειμένου, σε αντιδιαστολή με το «αξίωμα της αμεσότητας»⁴, διαμεσολαβείται από έναν «ενδιάμεσο κρίκο», αυτόν της δραστηριότητας⁵.

Η έννοια του αντικειμένου της δραστηριότητας εισάγεται αμέσως στον ορισμό της δραστηριότητας. Στη δραστηριότητα λαμβάνει χώρα, αφενός μεν, ο μετασχηματισμός του αντικειμένου στην υποκειμενική του μορφή, στο απείκασμα, αφετέρου δε, πραγματοποιείται ο μετασχηματισμός της ίδιας της δραστηριότητας στα αποτελέσματά της, δηλαδή οι πόλοι «υποκείμενο-αντικείμενο» αμοιβαία μετασχηματίζονται ο ένας στον άλλο. Η δραστηριότητα είναι η πραγματική και συγκεκριμένη σχέση του υποκειμένου και του αντικειμένου.

Αυτό που χαρακτηρίζει τον ψυχισμό του ζώου σε αντίθεση με εκείνον του ανθρώπου είναι ότι για το ζώο ο ψυχισμός του ως τέτοιος δεν υπάρχει ως διακριτός, δεν προβάλλει ως σχέση⁶ (Leontiev, 1983a, 218-219). Ειδοποιός διαφορά του ανθρώπινου ψυχισμού είναι η ύπαρξη της συνείδησης, της ανώτερης μορφής ψυχικής αντανάκλασης. Ωστόσο, ακόμα και στον άνθρωπο υπάρχουν ψυχικές καταστάσεις που δε συνειδητοποιούνται. Πολύ περισσότερο σε ορισμένες καταστάσεις πραγματοποιούνται διάφορες ενέργειες στο επίπεδο της στάσης⁷ (π.χ. η αποφυγή κάποιου εμποδίου στο δρόμο, ο διασκελισμός του πεζοδρομίου κλπ.). Το συνειδητό και το μη συνειδητό βρίσκονται συνεχώς σε κίνηση, το πρώτο μπορεί να μετατραπεί στο δεύτερο κι αντίστροφα. Το συνειδητό μπορεί να «κατέβει» στο επίπεδο της μη αναστοχαστικής αντανάκλασης, κι αντίθετα υπό συγκεκριμένες συνθήκες εκείνο που δε συνειδητοποιείται να «ανέβει» στο επίπεδο της συνείδησης.

Πρέπει να επισμανθεί ότι η μορφή της ψυχικής αντανάκλασης εξαρτάται από τον τρόπο ζωής του κάθε είδους. Με άλλα λόγια, η δομή της ψυχικής αντανάκλασης της πραγματικότητας αντιστοιχεί στη δομή της δραστηριότητας. Από εδώ συνεπάγεται ότι η συνείδηση αποτελεί γέννημα της άγουσας ανθρώπινης δραστηριότητας, της εργασίας (Leontiev, 1983a, 222). Η τελευταία χαρακτηρίζεται από μια διπλή διαμεσολάβηση, από τα εργαλεία της εργασίας αφενός και αφετέρου από τις σχέσεις των ανθρώπων κατά την εργασιακή διαδικασία, πρωτίστως τη διαδικασία της υλικής παραγωγής. Συνέπεια αυτής της εργασιακής

δραστηριότητας είναι η αλλαγή της όλης δομής της δραστηριότητας, ο εμπράγματος χαρακτήρας της. Ιδιαίτερο ρόλο διαδραματίζουν τα εργαλεία ως ενσαρκώσεις των τρόπων δράσης μ' αυτά τα εργαλεία, τα οποία δεν είναι μόνο φυσικά αντικείμενα, αλλά λόγω της σκοποθετημένης επεξεργασίας και χρήσης τους από τον άνθρωπο αποκτούν μορφολογικά και λειτουργικά μια νέα ποιότητα, γίνονται κοινωνικά αντικείμενα, φορείς κοινωνικής σημασίας. Επομένως κι η ίδια η ανθρώπινη δραστηριότητα, το περιεχόμενό της είναι κοινωνικό, μεταδίδεται από τις προηγούμενες γενιές στις επόμενες (όχι κληρονομικά όπως στα ζώα) κι αφομοιώνεται από τις τελευταίες.

Μια εξίσου θεμελιώδης αλλαγή σχετίζεται με το γεγονός ότι η εργασία συνδέει τα μέλη της κοινωνίας μεταξύ τους, μετασχηματίζοντας ριζικά την επικοινωνία, η οποία πλέον διεξάγεται με τον έναρθρο λόγο, μέσω της γλώσσας. Η επικοινωνία διαμεσολαβείται από τη γλώσσα (Leontiev, 2001, 83). Χαρακτηριστικό είναι ότι πρωταρχικά οι καθεαυτο εργασιακές ενέργειες των ανθρώπων και η επικοινωνία μεταξύ τους συνιστούσαν μια ενιαία διαδικασία, οι οποίες μόνο στη συνέχεια αποκτούν διακριτή ύπαρξη.

Μια δραστηριότητα διαφοροποιείται από μια άλλη εκτός των άλλων (μορφή, τρόπος, ένταση κτλ.) κυρίως ως προς το αντικείμενό της. Το αντικείμενο της δραστηριότητας προσδίδει σ' αυτήν κατεύθυνση, προσανατολισμό.

Δραστηριότητα είναι η διαδικασία, μέσω της οποίας πραγματοποιείται η σύνδεση με το αντικείμενο μιας ανάγκης και συνήθως ολοκληρώνεται με την ικανοποίηση της ανάγκης, η οποία συγκεκριμενοποιείται στο αντικείμενο της δραστηριότητας. Το αντικείμενο της δραστηριότητας είναι και το πραγματικό της **κίνητρο** (motive), στο οποίο κατατείνει και αντικειμενοποιείται.

Στη δομή της δραστηριότητας διακρίνονται δύο πλευρές. Η εξέταση της πρώτης πλευράς αναδεικνύει τις αιτίες, οι οποίες καθορίζουν τη γενική κατεύθυνση και τη δυναμική της δραστηριότητας και σχετίζεται με τα κίνητρα, ενώ η εξέταση της δεύτερης πλευράς αναδεικνύει τους συγκεκριμένους τρόπους της υλοποίησής της και είναι η λειτουργική επιχειρησιακή-τεχνική πλευρά της δραστηριότητας (Asmolov, 1979, 58).

Η δραστηριότητα έχει ιεραρχική δομή, αποτελούμενη από «μονάδες», δηλαδή από τέτοιου είδους μορφώματα, τα οποία διατηρούν την ιδιομορφία του όλου και υπάρχουν μόνο στα πλαίσια μιας συγκεκριμένης δραστηριότητας. Τέτοιες μονάδες είναι οι δράσεις και οι χειρισμοί. Η δραστηριότητα πραγματοποιείται μέσω επιμέρους δράσεων και αυτές με τη σειρά τους μέσω χειρισμών. Δράση είναι η ιδιαίτερη δραστηριότητα που δεν κατατείνει άμεσα στο αντικείμενο της ανάγκης κι αποτελεί στιγμή της δραστηριότητας. Το αντικείμενο της δράσης σε αντιδιαστολή με εκείνο της δραστηριότητας δεν διεγείρει τη δράση, διότι το ίδιο το αντικείμενο στο οποίο κατατείνει η δράση μπορεί να μην ικανοποιεί κά-

ποια ανάγκη. Αυτό μπορεί να γίνει όμως με έμμεσο τρόπο. Το αντικείμενο της δράσης οδηγεί στην ικανοποίηση κάποιας ανάγκης όχι από μόνο του, αλλά μόνο εφόσον καταστεί στιγμή κάποιας δραστηριότητας.

Στο βαθμό που το αντικείμενο της δραστηριότητας είναι και το αντικείμενο της ανάγκης του υποκειμένου, ο σκοπός συνιστά το αντικείμενο της δράσης. Επομένως, η ανθρώπινη δραστηριότητα αποτελεί ένα σύνθετο φαινόμενο, στο οποίο διακρίνονται επιμέρους σκοποθετημένες διαδικασίες, δηλαδή διαδικασίες που δεν υπάγονται άμεσα στο αντικείμενο της ανάγκης, αλλά σε κάποιο διακεκριμένο σκοπό. Από αυτή την άποψη η δράση είναι μια διαδικασία που υπάγεται στη νοητική παράσταση του αποτελέσματος το οποίο πρέπει να προκύψει, δηλαδή διαδικασία που υπάγεται σε συνειδητό σκοπό. Επομένως, η συσχέτιση σκοπού-δράσης είναι αντίστοιχη της συσχέτισης κινήτρου-δραστηριότητας.

Με τη σειρά τους οι δράσεις ως εσωτερικές τους στιγμές έχουν τους τρόπους υλοποίησης αυτών των δράσεων, δηλαδή τα συστήματα χειρισμών. Οι σκοποί δεν εφευρίσκονται, δεν τίθενται από το υποκείμενο αυθαίρετα, υπάρχουν στις αντικειμενικές, εμπράγματα συνθήκες. Η δράση έχει δύο πλευρές, το τι [αντικείμενο] και το πώς [τρόπος] – ο τελευταίος δεν καθορίζεται από τον σκοπό τον ίδιο, αλλά από τους αντικειμενικούς όρους επίτευξής του. Με άλλα λόγια, η δράση αντιστοιχεί στις συνθήκες. Η συνθήκη δεν είναι παρά ο σκοπός υπό ορισμένους όρους. Επομένως οι χειρισμοί συσχετίζονται με εκείνους τους συγκεκριμένους όρους κάτω από τους οποίους δύνανται να επιτευχθούν.

Για τον Α. Ν. Leontiev οι δομικές στιγμές της δραστηριότητας δεν έχουν τη δική τους ξεχωριστή ύπαρξη, αλλά συσχετιζόμενες με τα κίνητρα, τους σκοπούς και τις συνθήκες υλοποίησης της δράσης. Συγκεκριμένα, η διαδικασία της δραστηριότητας από τη σκοπιά του κινήτρου (αντικείμενου της ανάγκης) αποκτά την ιδιότητα της ιδιαίτερης δραστηριότητας, από τη άποψη του σκοπού την ιδιότητα της δράσης, και από τη σκοπιά των συνθηκών υλοποίησης της δράσης την ιδιότητα του χειρισμού (Asmolov, 1979, 57-58). Το **κίνητρο** συνιστά το υλικό ή ιδεατό αντικείμενο μιας ανάγκης, που καθοδηγεί το συγκεκριμένο είδος **δραστηριότητας**. Ο **σκοπός** συνιστά το συνειδητό αναμενόμενο αποτέλεσμα της **δράσης** εντός μια συγκεκριμένης δραστηριότητας. Οι **συνθήκες** πραγματοποίησης μιας δράσης, συσχετίζονται με τους **χειρισμούς** από τους οποίους απαρτίζεται η τελευταία.

Δεν πρέπει να διαφεύγει της προσοχής και μια ακόμα στιγμή της δραστηριότητας – οι ψυχοφυσιολογικοί μηχανισμοί, που καθιστούν εφικτή την υλοποίηση της δραστηριότητας γενικά, αλλά και των επιμέρους δράσεων και χειρισμών. Αυτοί οι μηχανισμοί διαμορφώνονται τόσο στη φυλογένεση, όσο και στην οντογένεση κι αποτελούν τις προϋποθέσεις της δραστηριότητας. Φυσικά, δεν υλοποιούν διάφορες στιγμές της δραστηριότητας όλες οι φυσιολογικές λειτουργίες, παρά μόνο οι ανώτερες ψυχοφυσιολογικές λειτουργίες, οι διαδικασίες-εκτελεστές.

Από τα παραπάνω μπορούμε να συνάγουμε ότι η διάκριση των σκοποθετημένων διαδικασιών (δράσεων) και η εμφάνιση της γλώσσας ως μέσου έναρξης επικοινωνίας, αναγκαία οδηγούν στη γένεση της ανώτερης μορφής ψυχικής αντανάκλασης, της συνείδησης. Στιγμές τις τελευταίας είναι ο αισθητηριακός ιστός [της αντανάκλασης], η σημασία και το προσωπικό νόημα. Αρχικά σχηματίζονται τα αισθητηριακά απεικασματα (εικόνες) των αντικειμένων, των πραγμάτων που βρίσκονται εκτός της συνείδησης. Στη συνέχεια τα απεικασματα αυτά αποκτούν νέα ποιότητα, αποκτούν **σημασία**. Στη σύνθετη κίνηση από τη δραστηριότητα στη συνείδηση μπορούμε να διακρίνουμε δύο συστήματα σχέσεων στα οποία εμπλέκονται οι όροι της συγκεκριμένης δραστηριότητας. Το πρώτο είναι το σύστημα των σχέσεων των κοινωνικών-εμπράγματος όρων της δραστηριότητας μεταξύ τους. Το δεύτερο είναι το σύστημα των σχέσεων του υποκειμένου προς αυτούς τους κοινωνικούς-εμπράγματος όρους της δραστηριότητας. Στο πρώτο σύστημα σχέσεων αποκαλύπτεται η αντικειμενική **σημασία** αυτών των όρων στη διαδικασία της δραστηριότητας. Οι κοινωνικά και αντικειμενικά ανακλύπτουσες σημασίες δεν είναι αποτέλεσμα υποκειμενικών κινήτρων της δραστηριότητας των ανθρώπων. Γίνονται όμως κτήμα της ατομικής συνείδησης στην πορεία της δραστηριότητας με τη μορφή γενικευμένης αντανάκλασης της πραγματικότητας. Το περιεχόμενο αυτών των σημασιών μπορεί να βρίσκεται σε έννοιες, γνώσεις, γενικευμένα απεικασματα των δράσεων, εμπράγματος και κοινωνικών κανόνων, αξιών κ.ά. Οι σημασίες, φορέας και όχι δημιουργός των οποίων είναι η γλώσσα, συνιστούν τη μια «μονάδα» της συνείδησης. Η άλλη «μονάδα» της συνείδησης είναι το **προσωπικό νόημα**, το οποίο αποκαλύπτεται στο δεύτερο σύστημα σχέσεων. Στη σημασία αποκρυσταλλώνεται η κοινωνική-ιστορική σχέση, στο νόημα η προσωπική σχέση προς το αντικείμενο. «*Η αλλαγή του νοήματος ενός πράγματος συνιστά πάντα αλλαγή του υποκειμένου, διότι η σχέση του νοήματος καθίσταται μέσω του υποκειμένου και πραγματοποιείται στη δραστηριότητά του*» (Leontiev, 1994, 170). Εισάγοντας αυτήν την έννοια ο Α. Ν. Leontiev κατέδειξε την ανεπάρκεια της αναγωγής της συνείδησης στο άθροισμα των επιμέρους γνωστικών διαδικασιών. Η συνάφεια σημασίας και νοήματος εντός της δραστηριότητας παίρνει τη μορφή της σχέσης του κινήτρου της δραστηριότητας προς το σκοπό της δράσης. Η δράση πάντοτε κατατείνει προς έναν σκοπό, η σημασία του οποίου προβάλλει στη συνείδηση, και παρακινείται από κάποιο κίνητρο, το οποίο συνήθως δεν συμπίπτει με τον σκοπό της δράσης. Το κίνητρο καθορίζει τη σχέση του υποκειμένου προς τον κόσμο κι όσο αφορά στη δραστηριότητα προβάλλει ως η σχέση του υποκειμένου προς τον σκοπό της δράσης του. Αυτή ακριβώς τη σχέση κινήτρου προς σκοπό, δηλαδή την πραγματική ζωτική σχέση του υποκειμένου προς εκείνο στο οποίο κατατείνει η δράση, ο Α. Ν. Leontiev ονομάζει *προσωπικό νόημα*.

Σημασία είναι η μορφή με την οποία ο ξεχωριστός άνθρωπος αφομοιώνει την γενικευμένη ανθρώπινη εμπειρία. Αυτό δεν σημαίνει ότι ως γεγονός της ατομικής συνείδησης χάνει το αντικειμενικό της περιεχόμενο και γίνεται καθαρά υποκειμενική. Αντίθετα, συνιστά αντανάκλαση της πραγματικότητας ανεξάρτητα από την ατομική, προσωπική σχέση του ανθρώπου προς αυτήν. Οι σημασίες, ωστόσο, δεν υπάρχουν εκτός του ανθρώπινου νου, δεν υπάρχει αυθύπαρκτος κόσμος των σημασιών, όπως εκείνος των πλατωνικών ιδεών. Το ζήτημα βρίσκεται στη διάκριση γενικού και ενικού, ατομικού. Η ίδια σημασία μπορεί να έχει για το υποκείμενο διαφορετικό προσωπικό νόημα. Η σημασία εξατομκεύεται και «υποκειμενικοποιείται», αλλά δεν χάνει την κοινωνική-ιστορική φύση της, την αντικειμενικότητά της. Η ιδιαίτερη υποκειμενικότητά της όμως εκδηλώνεται στη μεροληπτικότητα του προσωπικού νοήματος.

Ο σοβιετικός ψυχολόγος και παιδαγωγός Α. Ι. Meshcheryakov μελετώντας τη διαμόρφωση του ψυχισμού στα τυφλοκωφά παιδιά αναφέρει σχετικά: «Για τη διαμόρφωση του απεικασματος [εικόνας, ομοιώματος] ενός πράγματος, που αντανακλά τις αντικειμενικές του ιδιότητες, το άτομο πρέπει αναγκαία σε σχέση μ' αυτό [το πράγμα] να διενεργεί πρακτική δράση. Η απλή αντίληψη του πράγματος, χωρίς πρακτική επενέργεια δεν δίνει τη δυνατότητα διείσδυσης σε βάθος, στην ουσία του.

Αντίθετα, η ουσία, κρυμμένη πίσω από το φαινόμενο, το μετατρέπει σε αίγισμα, παρέχοντάς του το κρυφό από την απλή αντίληψη νόημα: η ουσία ανακαλύπτεται στη μετασηματιστική επενέργεια. Η μετασηματιστική επενέργεια είναι εργαλειακή, δηλαδή κατά τη διαδικασία της αλληλεπίδρασης μεταξύ του υποκειμένου και του αντικειμένου της δραστηριότητας πραγματοποιείται αλλαγή ενός αντικειμένου μέσω ενός άλλου (εργαλείου). Η εργαλειακή δράση, αναγκαία [αναπόφευκτα], αποκαλύπτει τις αντικειμενικές ιδιότητες του πράγματος, ιδιότητες ανεξάρτητες από το υποκείμενο της γνώσης. Την ουσία του πράγματος συνιστά ακριβώς το σύνολο των αναγκαίων και ικανών για τη χρησιμοποίησή στην κοινωνική πρακτική αντικειμενικών ιδιοτήτων.

Όμως, η πρακτική δράση του ατόμου, η οποία κατ' ουσίαν συνιστά μετασηματιστική επενέργεια, αν και είναι αναγκαία δεν είναι ικανή για τη διάγνωση της ουσίας των πραγμάτων εκ μέρους του [ατόμου]. Τα πράγματα που συγκροτούν το ανθρώπινο περιβάλλον δεν είναι παρά προϊόντα κοινωνικής εργασίας. Σ' αυτά έχουν αντικειμενοποιηθεί γνώσεις αποκτημένες στην κοινωνική πρακτική. Αυτές οι γνώσεις, που αντανακλούν τις ουσιώδεις ιδιότητες των πραγμάτων, εκδηλώνονται στις λειτουργίες τους, στους τρόπους δράσης. Για τη διαμόρφωση στο άτομο αντικειμενικής γνώσης, είναι απαραίτητο η πρακτική του δράση να αντιστοιχεί στην κοινωνικά διαμορφωμένη λειτουργία του πράγματος, δηλαδή να πραγματοποιείται με τρόπο δράσης προσηλωμένο στο πράγμα.

Όμως και η χρήση από το άτομο των κοινωνικά διαμορφωμένων τρόπων δράσης είναι αναγκαία, άλλα μη ικανή για την αφομοίωση γνώσεων, που εντοπίζονται στα πράγματα. Για την αφομοίωση των τρόπων δράσης είναι απαραίτητο οι δράσεις να κατατείνουν στην ικανοποίηση των αναγκών του ατόμου. Η κατεύθυνση των εμπράγματων δράσεων προς την ικανοποίηση των υφιστάμενων αναγκών –η ανάπτυξή τους, η διαμόρφωση νέων αναγκών– συνιστά αναγκαίο όρο της ενεργητικότητας του ατόμου. Η απόκτηση νέων γνώσεων πρέπει να ανταποκρίνεται στις ανάγκες των «πρακτικών» μορφών της δραστηριότητας.

Μόνο το σύνολο των προαναφερόμενων όρων (αναγκαιότητα πρακτικής δράσης, χρήση κοινωνικών τρόπων δράσης, κατεύθυνση της δράσης προς την ικανοποίηση αναγκών) εξασφαλίζει την αφομοίωση από το άτομο των κοινωνικά διαμορφωμένων γνώσεων. Αυτοί οι όροι είναι αναγκαίοι και ικανοί για την αφομοίωση από το άτομο των κοινωνικών σημασιών, που βρίσκονται στα πράγματα ως προϊόντων της εργασίας, για τον μετασχηματισμό αυτών των σημασιών σε προσωπικά νοήματα» (Meshcheryakov, 1974, 300-301).

Στα μεθοδολογικά του τετράδια, ο Α. Ν. Leontiev δίνει ιδιαίτερη σημασία στο ζήτημα του νοήματος: «*Η έννοια του νοήματος για την Ψυχολογία είναι τόσο σημαντική, όσο και η έννοια της αξίας για την πολιτική οικονομία. Μιλώντας για τη δραστηριότητα, εξετάζοντας την ανάπτυξή της, τις ξεχωριστές μορφές της χωρίς να εισάγουμε την έννοια του νοήματος, θα ενεργούσαμε σαν τον οικονομολόγο ο οποίος εξετάζει τη διαδικασία της ανταλλαγής, την ανάπτυξή της και τις μορφές της, αλλά δεν θέλει να ακούσει τίποτα για την αξία*» (Leontiev, 1994, 210).

Σημαντικό ρόλο στην κατανόηση της προσωπικότητας διαδραματίζουν τα κίνητρα της δραστηριότητας. Η λειτουργία των κινήτρων είναι διττή. Αφενός μεν, διεγείρουν και κατευθύνουν τη δραστηριότητα αφετέρου δε, της δίνουν υποκειμενικό, προσωπικό νόημα. Επομένως το νόημα της δραστηριότητας καθορίζεται από το κίνητρο. Δεν έχουν όμως όλα τα κίνητρα την ίδια διεγερτική δύναμη.

Πίσω από τη συσχέτιση των δραστηριοτήτων βρίσκεται η συσχέτιση των κινήτρων. Αυτά με τη σειρά τους είναι άρρηκτα συνδεδεμένα με τις ανάγκες. Η ανάγκη πρωταρχικά παίζει τον ρόλο της συνθήκης, της προϋπόθεσης της δραστηριότητας, κι όσο αναπτύσσεται η δραστηριότητα, τόσο η προϋπόθεση μετατρέπεται στο αποτέλεσμά της. Μέσα απ' αυτή τη διαδικασία αναπτύσσονται κι οι ίδιες οι ανάγκες. Αυτό καθίσταται εφικτό διότι οι ανάγκες μπορούν να ικανοποιούνται από ένα φάσμα αντικειμένων που συνεχώς διευρύνεται μέσω της παραγωγής. Ο άνθρωπος αρχικά δραστηριοποιείται για να ικανοποιήσει τις πλέον ζωτικές ανάγκες του. Στη συνέχεια, ο άνθρωπος ικανοποιεί τις ανάγκες του προκειμένου να δραστηριοποιείται (Leontiev, 1983b, 208, 226).

Στον πυρήνα της δραστηριότητας βρίσκεται μια ιεραρχική δομή των συνυπαγόμενων κινήτρων των δραστηριοτήτων στις οποίες μετέχει. Απ' αυτήν την άποψη μπορούμε να πούμε ότι η προσωπικότητα είναι η ιεράρχηση των κινήτρων. Επομένως, έχει ιδιαίτερη σημασία για τη μελέτη της προσωπικότητας η διακρίβωση του τι στη συμπεριφορά του υποκειμένου συνιστά χειρισμό, τι δράση με το αντίστοιχο συνειδητοποιημένο σκοπό και τι κίνητρο, συνειδητοποιημένο (ενδιαφέροντα, πεποιθήσεις κτλ.) ή μη συνειδητοποιημένο (στάσεις). Η αυτοσυνειδησία [αυτοσυνείδηση] της προσωπικότητας ανακύπτει ως αποτέλεσμα της συνυπαγωγής και της ιεράρχησης των δραστηριοτήτων (Leontiev, 1994, 198).

Τα κίνητρα συνήθως δεν συνειδητοποιούνται από το υποκείμενο. Σ' αυτήν την κατεύθυνση συμβάλλουν τα συναισθήματα, η ιδιαιτερότητα των οποίων έγκειται στο ότι αντανακλούν τη σχέση μεταξύ των κινήτρων (αναγκών) και της δυνατότητας επιτυχούς υλοποίησης της αντίστοιχης προς αυτά δραστηριότητας του υποκειμένου.

Τα συναισθήματα ανακύπτουν αμέσως μετά την ενεργοποίηση του κινήτρου (της ανάγκης) και πριν την ορθολογική αξιολόγηση από το υποκείμενο της δραστηριότητάς του. Επίσης, τα συναισθήματα είναι αντίστοιχα των δραστηριοτήτων κι όχι των δράσεων και των χειρισμών που τις υλοποιούν. Οι ίδιες διαδικασίες υπαγόμενες σε διαφορετικές δραστηριότητες, μπορούν να έχουν διαφορετικές, έως και αντίθετες, συναισθηματικές αποχρώσεις. Εξαρτώνται επομένως από τα κίνητρα. Οι σχέσεις μεταξύ κινήτρων – αναφέρει ο Α. Ν. Leontiev – χαρακτηρίζουν τη δομή της προσωπικότητας καθώς και τη σφαίρα των συναισθηματικών βιωμάτων (Leontiev, 1983b, 211).

Από τη σκοπιά της ανθρώπινης δραστηριότητας γενετικά αφετηριακό σημείο είναι η μη σύμπτωση των κινήτρων και των σκοπών. Η σύμπτωσή τους ως δευτερεύον φαινόμενο σχετίζεται είτε με την απόκτηση από τον σκοπό αυτόνομης διεγερτικής δύναμης, είτε ως αποτέλεσμα της συνειδητοποίησης των κινήτρων, τα οποία μετασχηματίζονται σε κίνητρα-σκοπούς. Η δραστηριότητα συνδέεται κατ' ανάγκην με πολλά κίνητρα, δηλαδή ταυτόχρονα απαντά σε δύο ή περισσότερα κίνητρα, ως αποτέλεσμα των δράσεων, οι οποίες αντικειμενικά πραγματοποιούν ορισμένο σύνολο σχέσεων: προς τον εμπράγματο κόσμο, τους ανθρώπους, την κοινωνία, τον εαυτό.

Ορισμένα κίνητρα, μαζί με τη διέγερση της δραστηριότητας της δίνουν και προσωπικό νόημα. Αυτά ονομάζονται *νοηματοδοτούντα* κίνητρα. Άλλα κίνητρα στα οποία απουσιάζει η νοηματοδοτική λειτουργία, ονομάζονται *κίνητρα-ελατήρια*. Τα πρώτα κατέχουν υψηλότερη βαθμίδα στην ιεραρχία των κινήτρων.

Στη δομή μιας δραστηριότητας, το συγκεκριμένο κίνητρο μπορεί να έχει τη λειτουργία της νοηματοδότησης, σε μια άλλη τη λειτουργία της συμπληρωματικής δημιουργίας ελατηρίων.

Η σφαίρα των κινήτρων δεν μπορεί να είναι μια παγιωμένη πυραμίδα, αντίθετα, μιλώντας παραστατικά, είναι ένα σχήμα με πολλές κορυφές. Για την ανεπτυγμένη προσωπικότητα το άγον κίνητρο, εκείνο που διεγείρει τον άνθρωπο ως κίνητρο-σκοπός, ως σκοπός ζωής και στηρίζει όλο το οικοδόμημα (ως ανεστραμμένη πυραμίδα) είναι εκείνο που τον ενώνει με τους άλλους ανθρώπους, με το καλό τους. Στην αναπτυγμένη προσωπικότητα το προσωπικό νόημα είναι κοινωνικά σημαίνον. Αυτή η προσωπικότητα είναι ο άνθρωπος της ανθρωπότητας κατά τον Μαξίμ Γκόρκι (Leontiev, 1983b, 223).

Άτομο και προσωπικότητα

Δομή, όμως, δεν έχει μόνο η δραστηριότητα. Δομή έχει και η προσωπικότητα. Η βασική θέση συνίσταται στο ότι προσωπικότητα δεν είναι τα πάντα στον άνθρωπο. Καθήκον της Ψυχολογίας είναι η κατανόηση της προσωπικότητας ως ψυχολογικού μορφώματος νέου τύπου, το οποίο διαμορφώνεται κατά τη διάρκεια της ζωής του ατόμου.

Η εξέταση της προσωπικότητας στη θεωρία του Α. Ν. Leontiev ξεκινά από την θεμελιώδη και γενική έννοια του υποκειμένου, του υποκειμένου της δραστηριότητας (δηλαδή η δραστηριότητα προϋποτίθεται). Το υποκείμενο είναι δοσμένο αξιωματικά, ενώ η προσωπικότητα είναι το ζητούμενο (τόσο για τον ίδιο τον άνθρωπο, όσο και για την επιστήμη, την Ψυχολογία).

Θεμελιώδης είναι η διαφορά μεταξύ των εννοιών «άτομο» και «προσωπικότητα». Το **άτομο** είναι προϊόν της βιολογικής εξέλιξης, της οντογενετικής ανάπτυξης των εγγενών στον οργανισμό του γενετικών προγραμμάτων στις συγκεκριμένες συνθήκες της δραστηριότητάς του σε ορισμένο περιβάλλον. Μ' άλλα λόγια, το άτομο είναι μια αδιαίρετη ολότητα, η ενότητα φυλογενετικά καθορισμένων χαρακτηριστικών και χαρακτηριστικών που καθορίζονται από την οντογενετική ανάπτυξη. Ο άνθρωπος ως υποκείμενο της δραστηριότητάς του από τη στιγμή της γέννησής του συνιστά άτομο. Καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του αναπτύσσεται ως άτομο με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, ιδιότητές του κλπ., και από μια συγκεκριμένη στιγμή της ανάπτυξής του κι έπειτα γίνεται προσωπικότητα. Δηλαδή η τελευταία αποτελεί ένα ιδιαίτερο ψυχολογικό μόρφωμα, το οποίο βρίσκεται σε μια σύνθετη σχέση με αυτό που αντιστοιχεί στην έννοια «άτομο». Και η προσωπικότητα συνιστά μια ολότητα, μια ενότητα (κι εδώ βρίσκεται το κοινό στοιχείο της με το άτομο), όμως η προσωπικότητα αποτελεί μια ενότητα ιδιαίτερης τάξης, ένα νέο μόρφωμα. Ο Α. Ν. Leontiev στις διαλέξεις του έλεγε σχετικά ότι εδώ υπάρχει μια ιδιόμορφη λογική, ο «ιδιόμορφος νόμος της ευμετάβλητης ταυτότητας ή της μεταβλητότητας στην ταυτότητα». Ο συγκεκρι-

μένος άνθρωπος ως άτομο παραμένει ο ίδιος, αλλάζει όμως ως προσωπικότητα. «Το Εγώ μου, η προσωπικότητα, δεν είναι μόνο το παρελθόν μου, είναι επίσης και το κατανοητό, συνειδητοποιημένο, το φανταστικό μέλλον μου... η προσωπικότητα δεν συνιστά ένα πηγάδι βιογραφίας. Το ζήτημα είναι ότι το παρελθόν δεν υπάρχει ήσυχα [ήρεμα]. Για την προσωπικότητα το παρελθόν δεν είναι θεμέλιο. Στη βαθμίδα της προσωπικότητας διαπιστώνουμε τη σχέση προς το παρελθόν και ένα μέρος του το απορρίπτουμε, ενώ ένα άλλο το θεωρούμε δικό μας. Επομένως, όπως φαίνεται, σ' αυτό το θεμέλιο, σ' αυτή τη βάση της προσωπικότητας παίρνουν μέρος και οι παρελθούσες και οι μέλλουσες σχέσεις, όμως παίρνουν μέρος μέσω της σχέσης [τους] μ' αυτές» (Leontiev, 2001, 495).

Το άτομο φυλογενετικά ή οντογενετικά διαμορφώνεται εντός ενός αναπτυξιακού συστήματος φυσικών συναφειών (σχέσεων) του υποκειμένου με τον περιβάλλοντα εμπράγματο κόσμο. Η προσωπικότητα αντίθετα διαμορφώνεται εντός ενός συστήματος σχέσεων που από τη «φύση» τους είναι κοινωνικές. Η ουσία της προσωπικότητας βρίσκεται στο σύνολο όλων των κοινωνικών σχέσεων. Κοινωνικές όμως σύμφωνα με τον Α. Ν. Leontiev είναι όλες εκείνες οι σχέσεις του ανθρώπου προς τα εμπράγματα αντικείμενα, όπως και κάθε σχέση ανθρώπου προς άνθρωπο είναι εμπράγματο. Σχέσεις που πραγματώνονται στη συγκεκριμένη δραστηριότητα του υποκειμένου και όχι σε δράσεις ή ενέργειες οι οποίες από μόνες τους δεν χαρακτηρίζουν την προσωπικότητα.

Η ανάπτυξη της προσωπικότητας προβάλλει ως μια διαδικασία αμοιβαίας συσχέτισης ενός συνόλου δραστηριοτήτων, οι οποίες βρίσκονται σε μια μεταξύ τους ιεραρχική σχέση. «Οι κυρίαρχες, οι άγουσες δραστηριότητες δεν καθορίζονται πλέον φυσικά-βιολογικά, αλλά διακρίνονται και καθορίζονται κοινωνικά-ιστορικά» (Leontiev, 1994, 196).

Η προσωπικότητα από τη στιγμή που γεννιέται, διαμορφώνεται και αναπτύσσεται συνεχώς. Ο άνθρωπος δεν γεννιέται κοινωνικοποιημένο υποκείμενο, αλλά εμπλέκεται στις κοινωνικές σχέσεις, εξανθρωπίζεται κατά την οντογένεση. Με τη γέννησή του το παιδί είναι δυνάμει άνθρωπος και όχι ενεργεία. Τέτοιος γίνεται μόνο όταν πραγματωθούν οι δυνατότητές του. Ο άνθρωπος, το άτομο, το παιδί, δεν έρχεται στον κόσμο με μια παρατηρητική διάθεση. Για να επιβιώσει πρέπει να δρα με ενεργό και αντίστοιχο προς τον εξωτερικό κόσμο τρόπο. Η προσωπικότητα του ανθρώπου δημιουργείται, διαμορφώνεται στη δραστηριότητά του, η οποία και πραγματώνει τις σχέσεις του με τον κόσμο. Η αρχή της προσωπικότητας βρίσκεται στα πρώτα ενεργά και συνειδητά διαβήματά του.

Η προσωπικότητα είναι μια νέα συστημική και γι' αυτό «υπεραισθητή» ποιότητα, αν και φορέας της είναι το καθ' όλα αισθητό άτομο με το σύνολο των εκγενετής και επίκτητων ιδιοτήτων του. Οι τελευταίες συνιστούν τους όρους (προϋποθέσεις) διαμόρφωσης και λειτουργίας της προσωπικότητας. Επομένως, ιδι-

αίτερη σημασία έχει η έρευνα της θέσης του ανθρώπου στο σύστημα των κοινωνικών σχέσεων, για ποιο λόγο και με ποιο τρόπο χρησιμοποιεί τα εκ γενετής και πολύ περισσότερο επίκτητα χαρακτηριστικά.

Ωστόσο, ο άνθρωπος δεν γεννιέται ως προσωπικότητα, αν και φυσικά γεννιέται ως υποκείμενο, ως άτομο. «Η προσωπικότητα δε γεννιέται, η προσωπικότητα γίνεται» (Leontiev, 1983b, 196). Σύμφωνα με τον Α. Ν. Leontiev αυτή η διαδικασία συνίσταται από δύο στάδια: την πρώτη και τη δεύτερη «γέννηση» της προσωπικότητας (Leontiev, 1983b, 218).

Η διαμόρφωση της προσωπικότητας

Τόσο σε φυλογενετικό, όσο και σε οντογενετικό επίπεδο η προσωπικότητα είναι προϊόν των ύστερων σταδίων της ανάπτυξης του ανθρώπου. Βασική θέση της θεωρίας της δραστηριότητας του Α. Ν. Leontiev είναι ότι η προσωπικότητα γεννιέται δύο φορές κατά την οντογένεση. Η πρώτη αρχίζει (ως διαδικασία) στην ηλικία των τριών ετών και διαρκεί σε όλη τη προσχολική ηλικία. Ο Α. Ν. Leontiev θεωρεί ότι υπάρχει μια συγκεκριμένη στιγμή στην ανάπτυξη του ψυχισμού του παιδιού, η οποία συνιστά την αφετηρία της διαμόρφωσης της προσωπικότητας: Όταν δύο κίνητρα, ένα κοινωνικό και ένα βιολογικό, αρχίζουν να αποκτούν ιεραρχική εξάρτηση, όπου δηλαδή, το βιολογικό κίνητρο υπάγεται στο κοινωνικό. Εμπειρικά-πειραματικά αυτό έχει καταδειχτεί και είναι γνωστό ως το φαινόμενο της «πικρής καραμέλας». Ο ενήλικας τοποθετεί μια καραμέλα επάνω σ' ένα τραπέζι μπροστά από ένα παιδί που κάθεται σε μια καρέκλα. Το παιδί πρέπει να φτάσει την καραμέλα χωρίς να σηκωθεί από την καρέκλα. Το παιδί προσπαθεί, αλλά η καραμέλα βρίσκεται αρκετά μακριά του. Σε κάποια χρονική στιγμή ο ενήλικας-ερευνητής βγαίνει από το δωμάτιο. Το παιδί σηκώνεται από την καρέκλα παίρνει την καραμέλα και την τρώει. Όταν επιστρέφει ο ενήλικας και επαινεί το παιδί και του δίνει άλλη μια καραμέλα ως επιβράβευση, το παιδί ως απάντηση αρχίζει να κλαίει. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Α. Ν. Leontiev, η γλυκιά καραμέλα έγινε για το παιδί «πικρή». Παρατηρούμε τη σύγκρουση δύο αντίθετων κινήτρων, του βιολογικού (να φάει την καραμέλα) και του κοινωνικού (να υπακούσει στον ενήλικα). Αν και στην αρχή επικράτησε το πρώτο κίνητρο, με την επιστροφή του ενήλικα το δεύτερο κίνητρο αποδείχθηκε ισχυρότερο. Αυτό οδηγεί στον μετασχηματισμό του προσωπικού νόηματος της πραγματοποιηθείσας δράσης. Στο συγκεκριμένο παράδειγμα η κοινωνική αξίωση (η συνεργασία με τον ενήλικα) έγινε ενεργό κίνητρο της προσωπικότητας, το οποίο και γέννησε ένα τέτοιο προσωπικό νόημα της δράσης που υπήγαγε το βιολογικό κίνητρο⁸.

Κριτήριο της διαμόρφωσης της προσωπικότητας, της πρώτης γέννησής της αποτελεί η αφομοίωση από το υποκείμενο των κοινωνικών κανόνων και αξιών ως κινήτρων της δικής του συμπεριφοράς. Ο κοινωνικός κανόνας ως εξωτερικός ρυθμιστής της συμπεριφοράς του παιδιού προσλαμβάνει πλέον την εσωτερική μορφή της ρύθμισης. Η δράση του παιδιού εγγράφεται στο σύστημα δύο διαφορετικών σχέσεων του παιδιού με την πραγματικότητα. Η μια είναι η σχέση «παιδί-ενήλικος» κι άλλη είναι η σχέση «παιδί-αντικείμενο». Οποιαδήποτε σχέση υπάρχει του υποκειμένου προς το αντικείμενο, πραγματώνεται με τη μορφή κάποιας δραστηριότητας του υποκειμένου, η οποία παρακινείται από το αντίστοιχο κίνητρο.

Στη σχολή του Α. Ν. Leontiev κριτήριο της περιοδολόγησης τόσο της ψυχικής ανάπτυξης εν γένει, όσο και της ανάπτυξης της προσωπικότητας στην οντογένεση, είναι η **άγουσα** δραστηριότητα (Leontiev, 1983a, 286). Άγουσα ονομάζεται εκείνη τη δραστηριότητα, η οποία είναι χαρακτηριστική σε κάθε στάδιο ηλικιακής ανάπτυξης του παιδιού ως ιδιαίτερη παραγωγός του όλου συστήματος των πραγματοποιήσιμων δραστηριοτήτων στην εκάστοτε ηλικία. Η εν λόγω μορφή δραστηριότητας «άγει» τη ψυχική ανάπτυξη του παιδιού. Αυτό που χαρακτηρίζει την άγουσα δραστηριότητα δεν είναι η ποσοτική υπεροχή σε σχέση με τις υπόλοιπες μορφές δραστηριότητας. Δεν είναι εκείνη στην οποία το παιδί αφιερώνει τον περισσότερο χρόνο. Η άγουσα μορφή δραστηριότητας χαρακτηρίζεται, ωστόσο, από τρεις ιδιότητες:

1. Στο εσωτερικό αυτής της δραστηριότητας εμφανίζονται και αναπτύσσονται άλλα, νέα είδη δραστηριότητας. Π.χ. η μαθησιακή δραστηριότητα ως άγουσα στη σχολική ηλικία εμφανίζεται στο πλαίσιο του παιχνιδιού ρόλων ως άγουσας δραστηριότητας στην προσχολική ηλικία.
2. Εντός αυτής της δραστηριότητας διαμορφώνονται και μετασχηματίζονται οι ψυχικές διαδικασίες. Π.χ. το προσχολικό παιχνίδι ρόλων κι όχι κάποια άλλη δραστηριότητα έχει την πλέον ουσιαστική σημασία στην ανάπτυξη της φαντασίας.
3. Χάρην της δεδομένης δραστηριότητας ανακύπτουν οι βασικές ψυχολογικές αλλαγές της προσωπικότητας του παιδιού. Π.χ. το παιχνίδι ρόλων ευθύνεται για τη διαμόρφωση της ενεργητικής ρύθμισης των ψυχικών λειτουργιών και την αφομοίωση των κανόνων συμπεριφοράς των ενηλίκων, τους ρόλους των οποίων υποδύεται το παιδί.

Η εναλλαγή της μιας άγουσας δραστηριότητας από μια άλλη είναι εσωτερικά συνδεδεμένη με την εμφάνιση νέων κινήτρων. Η συνυπαγωγή κινήτρων και δραστηριοτήτων αποτελούν τον κεντρικό πυλώνα της διαμόρφωσης της προσωπικότητας.

Βασιζόμενος σ' αυτές ακριβώς τις ιδέες ο ψυχολόγος-παιδαγωγός D. B. Elkoinin επεξεργάστηκε την αποτελούμενη από τρεις ηλικίες και έξι περιόδους περιοδολόγηση της ψυχικής ανάπτυξης του παιδιού. Εντός της κάθε ηλικίας λαμβάνει χώρα μια νομοτελής μετάβαση από την άγουσα δραστηριότητα πρώτου τύπου στη δραστηριότητα δεύτερου τύπου. Η μετάβαση από ηλικία σε ηλικία σχετίζεται με την εμφάνιση και υπέρβαση της αναντιστοιχίας μεταξύ των λειτουργικών επιχειρησιακών-τεχνικών δυνατοτήτων του παιδιού και των στόχων και κινήτρων της δραστηριότητας που οδήγησαν στη διαμόρφωσή τους. Αυτές οι μεταβάσεις είναι γνωστές ως «κρίσεις ανάπτυξης». Ειρήσθω εν παρόδω, στις κρίσεις δεν πρέπει να βλέπουμε μόνο τις αρνητικές πτυχές (για παράδειγμα, τα δύσκολα καθηκόντα που πολλές φορές το παιδί δεν μπορεί να διεκπεραιώσει με αντίστοιχο τρόπο, και τη δυσκολία στη διαπαιδαγώγησή του), αλλά και τις θετικές, αφού ακριβώς μέσω αυτών των κρίσεων και της υπέρβασής τους το παιδί ανυψώνεται σε ανώτερη βαθμίδα ανάπτυξης.

Κατά την βρεφική ηλικία (από τη γέννηση μέχρι την ηλικία του ενός έτους) άγουσα δραστηριότητα είναι η άμεση-συναισθηματική επικοινωνία του παιδιού με τον ενήλικο (μητέρα).

Κατά τη νηπιακή ηλικία (από το δεύτερο έως περίπου το τρίτο έτος της ζωής του παιδιού) η εμπράγματη δραστηριότητα (χειρισμού αντικειμένων) γίνεται άγουσα.

Κατά την προσχολική ηλικία (από το τρίτο έως το έβδομο έτος) το παιχνίδι ρόλων γίνεται άγουσα μορφή δραστηριότητας.

Με την έναρξη της σχολικής ηλικίας άγουσα καθίσταται η εκπαιδευτική δραστηριότητα, που είναι προσανατολισμένη στην απόκτηση, αφομοίωση γνώσεων (δηλαδή συστήματος σημασιών ως γενικευμένης εμπειρίας της ανθρωπότητας).

Στην εφηβική ηλικία άγουσα δραστηριότητα πλέον είναι η οικεία [στενή]-προσωπική επικοινωνία με τους συνομήλικους.

Τέλος, στην ύστερη εφηβεία, άγουσα είναι η εκπαιδευτική-επαγγελματική δραστηριότητα, μέσω της οποίας διαμορφώνονται νέα συστήματα σημασιών⁹.

Είναι σημαντικό να επισημάνουμε τον ρόλο της διαμεσολάβησης τόσο στη σχέση «παιδί-ενήλικος» όσο και στη σχέση «παιδί-αντικείμενο»¹⁰. Το παιδί θεωρεί τα αντικείμενα υπό το πρίσμα του ενήλικου και η επικοινωνία με τον τελευταίο διαμεσολαβείται από αντικείμενα. Οι «αποκρυσταλλωμένες» στο εργαλείο συνθήκες δεν συνιστούν ιδιότητες του ίδιου του εργαλείου ως αντικειμενικού πράγματος, αλλά «πρότυπα κινήσεων» του εργαλείου, τα οποία προσλαμβάνει το παιδί από τον ενήλικο. Αυτά τα πρότυπα φέρουν τόσο σημασίες, όσο και νοήματα της «ενηλικής» δραστηριότητας των υποκειμένων του εκάστοτε πολιτισμού. Οποιαδήποτε ανθρώπινη ενέργεια έχει πάντα κοινωνική «φύση», ακόμα κι όταν δίνεται η εντύπωση ότι το παιδί ενεργεί «ένα προς ένα» με το αντικείμενο που έχει εμπρός του.

Ο Α. Ν. Leontiev ισχυρίζεται ότι μετά την πρώτη «γέννηση» της προσωπικότητας κατά την προσχολική ηλικία ακολουθεί μια δεύτερη κατά τη διάρκεια της εφηβείας, όταν ο άνθρωπος γίνεται ικανός να συνειδητοποιεί την προσωπική ιεράρχηση των κινήτρων του. Μέχρι αυτήν την ηλικία τη σφαίρα των κινήτρων του παιδιού σηματοδοτούν τα συναισθήματα. Στο παράδειγμα της «πικρή» –από ψυχολογική άποψη– καραμέλας το παιδί δεν μπορεί να εξηγήσει την αιτία των δακρύων του. Ο έφηβος μαθαίνει να ανακαλύπτει το προσωπικό νόημα των δράσεών του, δηλαδή να αναστοχάζεται τι είναι για τον ίδιο σημαντικό κι επομένως να αποκτά την ελευθερία επιλογής των δράσεων σε αντιστοιχία με τα κίνητρα, και στη συνέχεια την ελευθερία να ανασυγκροτεί συνειδητά την ιεραρχία των βασικών κινήτρων. Ο έφηβος, πλέον, μπορεί να αντισταθεί τόσο στις κοινωνικές πιέσεις ως έξωθεν επιβεβλημένες [στο κατεστημένο] όσο και στις παρορμητικές επιθυμίες του. Γίνεται συνειδητή προσωπικότητα με όλη τη σημασία της λέξης.

Μεθοδολογικά ζητήματα¹¹

Χαρακτηριστικό της θεωρίας της δραστηριότητας του Α. Ν. Leontiev είναι ο υψηλός βαθμός αφαίρεσης και η μη συγκεκριμένη προσέγγιση των κατηγοριών αυτών καθεαυτών. Ενώ δηλαδή γίνεται προσπάθεια συναγωγής της μιας κατηγορίας από μια άλλη λιγότερο συγκεκριμένη, σύμφωνα με την ανάβαση από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, οι κατηγορίες αυτές δεν εξετάζονται στην ίδια την κίνησή τους, ως απεικόνιση της πραγματικής κίνησης του αντικειμένου, αλλά προσλαμβάνονται ως σταθερές και αμετάβλητες.

Βασική αρχή τόσο της συγκεκριμένης θέωρησης, όσο και των υπολοίπων σχολών της σοβιετικής Ψυχολογίας είναι η μαρξική θέση περί της ουσίας του ανθρώπου ως συνόλου των κοινωνικών σχέσεων. Ο Α. Ν. Leontiev συμπληρώνει ότι η προσωπικότητα ανακύπτει και διαμορφώνεται εντός των κοινωνικών εκείνων σχέσεων, στις οποίες εμπλέκεται ο άνθρωπος στην εμπράγματη δραστηριότητά του. Ο διαχωρισμός ατόμου-προσωπικότητας πραγματοποιείται, εν πολλοίς, στο επίπεδο της διάνοιας ως αντίθεσης, η άρση της οποίας πραγματοποιείται μόνο με την απόλυτη επικράτηση του ενός εκ των δύο πόλων, του κοινωνικού έναντι του βιολογικού. Το άτομο (βιολογικό), όμως, ως προϋπόθεση της προσωπικότητας (κοινωνικό) θα πρέπει να εντάσσεται στην καθαυτό εξέταση της προσωπικότητας, όπως κάθε προϋπόθεση εντάσσεται στην ουσία την οποία προϋποθέτει, ως μη ουσιάδης στιγμή της ουσίας αυτής (βλ. και Βαζιούλιν 2004, 292).

Η πολεμική που άσκησε ο Α. Ν. Leontiev στην αναγωγή των ψυχικών φαινομένων και της προσωπικότητας στους φυσιολογικούς μηχανισμούς (βιολογικός

αναγωγισμός) (Leontiev, 1983b, 230) τον οδήγησε σε σημαντικό βαθμό σε έναν ιδιότυπο κοινωνιολογισμό (κοινωνιολογικό αναγωγισμό).

Σε αντιστοιχία με την παράδοση που έχει τις ρίζες της στους Φίχτε, Χέγκελ και Μαρξ ο σοβιετικός φιλόσοφος Ε. V.I Iyenko, μέσω της προσέγγισης της πραγματικότητας από τη συνείδηση υπό τη μορφή της δραστηριότητας, προσφέρει το φιλοσοφικό υπόβαθρο στη ψυχολογική θεωρία της δραστηριότητας. Και στη συνέχεια η αμοιβαία επιρροή των δύο θεωριών (ψυχολογική θεωρία της δραστηριότητας και θεωρία του Ε. V. Iyenko) δίνει νέα ώθηση και των δύο στοχαστών στο πεδίο της μελέτης της προσωπικότητας¹². Η απολυτοποίηση της μεθόδου της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο ως της μόνης επιστημονικής μεθόδου άσκησε επίδραση στη διαμόρφωση του θεωρητικού-μεθοδολογικού υπόβαθρου της Ψυχολογίας της δραστηριότητας του Α. Ν. Leontiev (και στην εξέταση της προσωπικότητας)¹³.

Συγκεκριμένα στην ψυχολογική θεωρία της δραστηριότητας του Α. Ν. Leontiev αυτό εκδηλώνεται στην περιοριστική εξέταση του γνωστικού αντικειμένου μέσω του πρίσματος εσωτερικό-εξωτερικό, ουσία-φαινόμενο κτλ. Για τον Α. Ν. Leontiev το «εξωτερικό» στην κοινωνική-πολιτισμική μορφή της δραστηριότητας αποτελεί τη μοναδική πηγή ανάπτυξης του ανθρώπου, ενώ το «εσωτερικό» δεν είναι παρά ένας σημαντικός όρος της ύπαρξής του. Ο Α. Ν. Leontiev αντιστρέφει τη θέση του S. L. Rubinstein περί της δράσης του εξωτερικού μέσω των εσωτερικών συνθηκών και υποστηρίζει ότι αν το υποκείμενο της ζωής έχει «μια ανεξάρτητη δύναμη αντίδρασης», δηλαδή ενεργητικότητα, τότε είναι ορθό ότι το εσωτερικό (υποκείμενο) δρα μέσω του εξωτερικού και μ' αυτόν τον τρόπο αυτομετασχηματίζεται (Leontiev, 1983b, 200).

Αν και ο Α. Ν. Leontiev υπογραμμίζει τον ενεργό χαρακτήρα της δραστηριότητας του ατόμου, ωστόσο αυτή ανάγεται σε μια παρακολούθηση της κοινωνικής εμπειρίας, δηλαδή το άτομο αναπαράγει τη λογική των αντικειμένων, των τρόπων επενέργειας μ' αυτά ως εκτελεστής της κοινωνικής-ιστορικής εμπειρίας και όχι ως δημιουργός. Μέσα από τις σελίδες του περιοδικού *Ζητήματα Ψυχολογίας* (1960, Νο 3) ασκήθηκε κριτική από τον S. L. Rubinstein (1976, 219-234) σ' αυτήν την άποψη με αφορμή το πρόβλημα της διαμόρφωσης των ικανοτήτων. Συγκεκριμένα, ο S. L. Rubinstein επεσήμανε την ανεπάρκεια της εξέτασης της ανάπτυξης του ανθρώπου μόνο κατά τη διαδικασία της αφομοίωσης των προϊόντων της ιστορικής ανάπτυξης του πολιτισμού και κατέδειξε ότι αυτή δεν είναι αρκετή, αλλά ότι είναι αναγκαία και η δραστηριότητα του ίδιου του ατόμου στη διαδικασία της παραγωγής, της κατασκευής τους. Αυτή η προσέγγιση οδηγεί (αν και όχι άμεσα) στον ρόλο και τη σημασία της εργασίας (και όχι της δραστηριότητας γενικά) στη διαμόρφωση της προσωπικότητας και στην κοινωνική τυπολογία της, όπως αυτή συγκεκριμενοποιείται στη Λογική της Ιστορίας (Βαζιούλιν, 2004).

Κατά τη δεκαετία του 1970 ο Α. Ν. Leontiev και με την περαιτέρω ανάπτυξη και επεξεργασία της θεωρίας της δραστηριότητας, χωρίς να μετασηματίσει ουσιωδώς τις βασικές αρχές της, θα γράψει σχετικά: «*Η προσωπικότητα δεν μπορεί να αναπτυχθεί μέσα στα πλαίσια της κατανάλωσης, η ανάπτυξή της συνεπάγεται αναγκαστικά την μετατόπιση των αναγκών προς τη δημιουργία, που μονάχα αυτή δεν γνωρίζει όρια*» (Λεόντιεφ, χ.χ., 232). Ωστόσο, η αναγνώριση της σημασίας της εργασίας σε κοινωνιολογικό επίπεδο δεν θα επιδράσει σ' εκείνο το βαθμό που θα επέτρεπε την υιοθέτησή της ως ουσιώδους κατηγορίας και για την επεξεργασία της προσωπικότητας.

Όλα τα παραπάνω σχετίζονται με την αδυναμία σε θεωρητικό επίπεδο¹⁴ α) διακρίβωσης των κατηγοριών είναι-ουσία-φαινόμενο-πραγματικότητα και της προσωπικότητας (και των σχέσεων μεταξύ προσωπικότητων) στο επίπεδο της πραγματικότητας της ανθρώπινης κοινωνίας· β) διάκρισης της δραστηριότητας εν γένει¹⁵ από την εργασιακή δραστηριότητα· γ) εξέτασης της δραστηριότητας όχι μόνο ατομικά, αλλά και από κοινού, σε συλλογικό επίπεδο· δ) μελέτης της διαμόρφωσης και ανάπτυξης της προσωπικότητας εντός της συγκεκριμένης συλλογικότητας και της κοινωνίας εν γένει ως οριακής συλλογικότητας.

Η επιστημονική θεωρία και μεθοδολογία αναπτύσσεται μέσω της άρσης της διαλεκτικής αντίφασης πλάνης-αλήθειας. Στη σοβιετική Ψυχολογία αυτή εκδηλώνεται σε μεθοδολογικό επίπεδο κυρίως στην αντιπαλότητα των βασικών επιστημονικών σχολών της για επικράτηση της θεμελιώδους κατηγορίας (ανεξαρτήτως αν αυτή είναι η *δραστηριότητα* του Α. Ν. Leontiev, η *στάση* του D. Ν. Uznadze, οι *σχέσεις* του V. Ν. Myasishchev, η *επικοινωνία* του B. F. Lomov) σε όλο το πλέγμα των επιμέρους ψυχολογικών πεδίων και της γενικής Ψυχολογίας εν γένει. Η ανάδειξη της κατηγορίας η οποία συνιστά το «κύτταρο» του όλου συστήματος κατηγοριών (της Ψυχολογίας) μπορεί να γίνει μόνο μετά τη διάκριση των πλευρών του γνωστικού αντικειμένου και την απόπειρα νοητικής ανασύστασής του ως οργανικού όλου (αν αυτό υφίσταται ως τέτοιο). Αν και φαίνεται παράδοξο, το σύνολο της σοβιετικής Ψυχολογίας που προκρίνει μια κατηγορία ως θεμέλιο της γενικής Ψυχολογίας τη συγχέει με την προϋπόθεση εμφάνισης και διαμόρφωσης αυτής της κατηγορίας ως ουσίας. Αυτό ακριβώς είναι μάλλον χαρακτηριστικό της ανάπτυξης της επιστήμης κατά το στάδιο της πρωταρχικής διαμόρφωσής της. Αυτό όμως είναι ένα ζήτημα, για το οποίο απαιτείται ξεχωριστή φιλοσοφική-μεθοδολογική και επιστημολογική μελέτη, πέραν των ορίων της παρούσας εργασίας.

Αντί επιλόγου

Οι μεθοδολογικοί περιορισμοί που προσπαθήσαμε να δείξουμε παραπάνω, ως αποτέλεσμα της συγκεκριμένης γνωσιακής συγκυρίας και πρωτίστως του ανεπαρκούς επιπέδου ανάπτυξης της ίδιας της επιστήμης, σε καμιά περίπτωση δε μειώνουν τη σπουδαιότητα της προσέγγισης του προβλήματος της προσωπικότητας από τη σκοπιά της ψυχολογικής θεωρίας της δραστηριότητας.

Η θεωρία της δραστηριότητας του Α. Ν. Leontiev βρίσκεται στην πρωτοπορία της σύγχρονης Ψυχολογίας. Ο μεθοδολογικός αναστοχασμός της θεωρίας του Α. Ν. Leontiev και των άλλων σημαντικών σοβιετικών ψυχολόγων, εντός ενός ευρύτερου θεωρητικού-μεθοδολογικού πλαισίου ανοίγει νέες προοπτικές, τόσο για την ψυχολογία, όσο και εν γένει για τις επιστήμες που αντικείμενό τους έχουν τον άνθρωπο (βλ. και το σχετικό κείμενο του Δ. Πατέλη στο παρόν αφιέρωμα).

Παρά τις όποιες αδυναμίες η σοβιετική Ψυχολογία βρέθηκε στην πρωτοπορία, στη θεμελιώδη οδό ανάπτυξης της επιστήμης, η οποία διεκόπη με την αντεπανάσταση και την παλινόρθωση της κεφαλαιοκρατίας στις χώρες του πρώιμου σοσιαλισμού. Η μελέτη του κεκτημένου της σοβιετικής Ψυχολογίας, μέσω της άρσης των αναγκαιών και αντικειμενικών περιορισμών της, που προκύπτουν στη διαλεκτική σχέση πλάνης-αλήθειας αποτελεί εκ των ων ουκ άνευ προϋπόθεση για την επιστημονική διερεύνηση του ανθρωπίνου ψυχισμού, της προσωπικότητας, και των θεμελιωδέστερων ζητημάτων της ψυχολογίας εν γένει.

Σημειώσεις

1. Βλ. Δαφερμάκης & Παυλίδης (2006). Η ψυχολογική θεωρία μπορεί να αναπτυχθεί πραγματικά μόνο όταν τα ζητήματα που επιχειρεί να επιλύσει απαντούν σε σημαντικές κοινωνικές ανάγκες και πρακτικά καθήκοντα. Η σχέση Ψυχολογίας-Παιδαγωγικής χρήζει ιδιαίτερης μελέτης.

2. Η κατηγορία της δραστηριότητας αποτέλεσε τον ακρογωνιαίο λίθο στις σχολές των Α. Ν. Leontiev (1903-1979) και Σ. Λ. Rubinstein (1889-1960). Ως έννοια εισήχθη για πρώτη φορά το 1922 από τον τελευταίο και κατά τη δεκαετία του 1930 άρχισε να αναπτύσσεται σε ολοκληρωμένα θεωρητικά συστήματα από τους δύο και τους συνεργάτες τους, σχετικώς ανεξάρτητα στην αρχή και στη συνέχεια υπό την επίδραση του μεταξύ τους διαλόγου-διαμάχης (Σύμφωνα με μια άλλη εκδοχή ο όρος εισήχθη από τον Basov).

3. Για τη συνεισφορά του Α. Ν. Leontiev στην ψυχολογική θεωρία περί συνείδησης βλ. το άρθρο του Γ. Κακαρίνου στο παρόν τεύχος.

4. Μεθοδολογική αρχή κυρίως της ενδοσκοπικής και συμπεριφοριστικής Ψυχολογίας, σύμφωνα με την οποία η αντικειμενική πραγματικότητα επιδρά στο ψυχισμό μονοσήμαντα και άμεσα, χωρίς διαμεσολάβηση. Ο όρος εισήχθη από τον D. Ν. Uznadze (1886-1950), ο οποίος και έθεσε το ζήτημα της άρσης του με την εισαγωγή της κατηγορίας της στάσης στη σχέση περιβάλλον-ψυχισμός. Για τη σχολή της δραστηριότητας αυτό το ρόλο διαδραματίζει η κατηγορία της δραστηριότητας.

5. Στη θεωρία του Α. Ν. Leontiev η δραστηριότητα έχει θέση και στο ζωικό κόσμο, ενώ ο S. L. Rubinstein αναγνωρίζει μόνο την ανθρώπινη δραστηριότητα.
6. Βλ. και Μαρξ Κ., Ένγκελς Φ. (1989 σ. 76).
7. Στάση είναι η ασύνειδη κατάσταση του υποκειμένου, ως προς την ετοιμότητά του προς δράση σε ορισμένη κατεύθυνση. Θεμελιώδης κατηγορία στην ομώνυμη ψυχολογική σχολή του D. N. Uznadze.
8. Ο V. V. Davydov (1996) θεωρεί ότι η γένεση της προσωπικότητας του παιδιού σχετίζεται όχι μόνο με τη διαμόρφωση σταθερών και συνυπαγόμενων κινήτρων, αλλά πρωτίστως με το γεγονός ότι στην προσχολική ηλικία αναπτύσσεται εντατικά η φαντασία ως βάση της δημιουργικότητας, της δημιουργίας κάτι-τινός νέου.
9. Ελκόνιν (2003)
10. Βλ. και Δαφέρομος (2008).
11. Τα ζητήματα αυτά προσεγγίζονται από τη σκοπιά της διαλεκτικής (λογικής, μεθοδολογίας και επιστημολογίας), όπως αυτή αναπτύχθηκε κυρίως κατά την εξέταση της Λογικής του *Κεφαλαίου* του Κ. Μαρξ στην ΕΣΣΔ κατά τη δεκαετία του 1960-1970 και τη Λογική της Ιστορίας. Για την καλύτερη κατανόησή τους συστήνουμε την εξοικείωση του αναγνώστη με την αντίστοιχη ελληνική και ξένη βιβλιογραφία. Ενδεικτικά αναφέρω τα λήμματα του Δ. Πατέλη (1994-1995) στο *Φιλοσοφικό Κοινωνιολογικό Λεξικό*, Β. Α. Βαζιούλιν (2004), V. A. Vazjulin (2006), E. Pyenkov (1960), Δ. Πατέλης (2010) κ. ά.
12. Βλ. και E. V. Pyenkov (1984).
13. Ιδιαίτερα αυτό γίνεται εμφανές στη θεωρία της αναπτυσσόμενης εκπαίδευσης του V. V. Davydov (1996).
14. Εννοείται ότι ο Α. Ν. Leontiev είχε υπόψη του τα εν λόγω προβλήματα, τα οποία ωστόσο δεν βρέθηκαν στο πεδίο των θεωρητικών του επεξεργασιών.
15. Βλ. υποσημ. 5.

Βιβλιογραφία

- Ananiev, B. (2001). *O problemah sovremennovo schelovekoznanija* [Για τα προβλήματα της σύγχρονης ανθρωπογνωσίας]. Sankt Petersburg: Piter.
- Asmolov, A. (1979). *Dejatel'nost' i ustanovka* [Δραστηριότητα και στάση]. Moscow: Izdatelstvo MGU.
- Asmolov, A. (1990). *Psychologia lischnosti* [Ψυχολογία της προσωπικότητας]. Moscow: Izdatelstvo MGU.
- Βαζιούλιν, Β. (2004). *Λογική της Ιστορίας* (μτφρ. Δ. Πατέλης). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Budilova, E. (1972). *Philosophskie problemi v sovietskoi psychologii* [Φιλοσοφικά προβλήματα στη σοβιετική Ψυχολογία]. Moscow: Nauka.
- Davydov V.V. (1996). *Teoriya razvivayushhego obucheniya* [Η θεωρία της αναπτυσσόμενης εκπαίδευσης]. Moscow: Intor.
- Δαφερμάκης, Μ. & Παυλίδης, Π. (2006). Η διαμόρφωση της προσωπικότητας ως ζήτημα της παιδείας και του πολιτισμού. Μια αναφορά στο έργο των Λ. Βυγκότσκι και Α. Μακάρενκο. *Τα Εκπαιδευτικά*, τ. 81-82, Ιούλιος-Δεκέμβριος, 164-178.
- Δαφέρομος, Μ. (2002). *Η πολιτισμική-ιστορική θεωρία του Vygotsky*. Αθήνα: Ατραπός.
- Δαφέρομος, Μ. (2008). *Μάθηση και ψυχική ανάπτυξη: η πολιτισμική-ιστορική προσέγγιση. Ουτοπία*, 78, σ. 157-176.
- Δαφέρομος, Μ. (2010). *Το ιστορικό γίνεσθαι της Ψυχολογίας*. Αθήνα: Gutenberg.
- Ελκόνιν Ντ.Μπ. (2003) *Για το ζήτημα των περιόδων της ψυχικής ανάπτυξης στην παιδική ηλικία*. Στο: Βαγενάς, Ε. (επιμ.). *Η σοβιετική Ψυχολογία για την ανάπτυξη του παιδιού*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Galperin, P. (1998). *Psychologia kak obiektivnaja nauka* [Η Ψυχολογία ως αντικειμενική επιστήμη]

- μη]. Moscow: Akademia Pedagogitskeskih I sootsialnih nauk & Moskovskii psycholo-sotsialnii Institut.
- Galperin, P. (1999). *Vvedenie v psycholiu* [Εισαγωγή στη Ψυχολογία]. Moscow: Kniznii Dom Universitet.
- Ilyenkov, E. (1960). *Dialektika Abstraktnovo i Konkretново v Kapitale Marksa* [Η Διαλεκτική του Αφηρημένου και του Συγκεκριμένου στο Κεφάλαιο του Μαρξ]. Moscow: Izd.AH SSSR.
- Ιλένκοφ, Ε. (1976). *Τεχνοκρατία και ανθρώπινα ιδεώδη στο σοσιαλισμό*. (μτφρ. Α.Τσέλιος). Αθήνα: Οδυσσέας.
- Ilyenkov, E. (1977). *Stanovlenie Lischnosti: k Itogam Hauschovo Experimenta* [Το Γίνεσθαι της Προσωπικότητας: Προς τα Αποτελέσματα Ενός Επιστημονικού Πειράματος]. *Kommunist*, No 2, 68-79.
- Ilyenkov, E. (1984). Shto ze takoe lischnost [Τι είναι τέλος πάντων η προσωπικότητα;]. Στο *S chego nachinaetsa lischnost*. Moscow: Izdatelstvo politicheskoi literaturi.
- Κουβελάς Μ. (2007). *Διαλεκτική Ψυχολογία*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Λεβίτιν Κ. (1990). *Η διαμόρφωση της προσωπικότητας. Ψυχολογία της δραστηριότητας*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή / Ελληνικά Γράμματα
- Leontiev, A.N. (1983a). *Izbranie psychologischeskie proizdedenia* [Επιλεγμένες ψυχολογικές εργασίες] (Vol.1). Moscow: Pedagogika.
- Leontiev, A.N. (1983b). *Izbranie psychologischeskie proizdedenia* [Επιλεγμένες ψυχολογικές εργασίες] (Vol.2). Moscow: Pedagogika.
- Leontiev, A.N. (1994). *Philosophia Psihologii* [Φιλοσοφία της Ψυχολογίας]. Moscow: Izdatelstvo MGU.
- Leontiev, A.N. (2001). *Leksii po obshej psihologii* [Διαλέξεις γενικής Ψυχολογίας]. Moscow: Smisl.
- Λεόντιεφ, Α. (χ.χ.). *Δραστηριότητα, συνείδηση, προσωπικότητα*. Αθήνα: εκδ. Αναγνωστίδη.
- Lomov, B.F. (1984). *Methodologicheskie I teoreticheski problemi psihologii* [Μεθοδολογικά και θεωρητικά προβλήματα της Ψυχολογίας]. Moscow: Nauka.
- Μαρξ, Κ. (1975). *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα*. Αθήνα: Γλάρος.
- Μαρξ Κ., Ένγκελς Φ., (1989). *Η γερμανική ιδεολογία*, τ.1, Αθήνα: Gutenberg.
- Meshcheryakov, A.I. (1974). *Slepogluhoniemie deti. Razvitie psyhiki v protsesse formirovania povedenia* [Τυφλο-κωφάλα παιδιά. Η ανάπτυξη του ψυχισμού κατά τη διαδικασία διαμόρφωσης της συμπεριφοράς]. Moscow: Pedagogika. [Στην αγγλική: *Awakening to Life*].
- Myasishchev V.N. (1960). *Litsnost I nevrozzy* [Προσωπικότητα και νευρώσεις]. Leningrad: Izdatelstvo LGU.
- Μπιτσάκης, Ε. (1991). *Φιλοσοφία του ανθρώπου*. Αθήνα: Gutenberg.
- Πατέλης, Δ. (1994-1995). Λήμματα στο Φιλοσοφικό Κοινωνιολογικό Λεξικό. τ. 1-5, Αθήνα: Καπόπουλος.
- Πατέλης, Δ. (1999). Ο μαρξισμός στη Ρωσία και στη Σοβιετική Ένωση. Εισήγηση, παρουσιάστηκε στις 10/5/1999 στο Κέντρο Έρευνας και Τεκμηρίωσης (ΚΕΤΕ). Αθήνα.
- Πατέλης, Δ. (2010). Κοινωνικές Επιστήμες και μεθοδολογία του οργανικού όλου: Πέραν του διπλού ποιοτικών και ποσοτικών μονομερειών. Στο: Πουρκός Μ. & Δαφέρμος Μ. (επιμ.) Ποιοτική έρευνα στις Κοινωνικές Επιστήμες. Αθήνα: Τόπος.
- Παυλίδης, Π. (1998). Η συμβολή της παιδείας στην κοινωνική πρόοδο. Μια αναφορά στις Παιδαγωγικές απόψεις του Α. Σ. Μακάρενκο. *Οντοπία*, τ. 31, σ. 125-137.
- Παυλίδης, Π. (2002). Ανθρώπινη φύση, κοινωνική εργασία, παιδαγωγία: οι βιολογικοί και κοινωνικοί συντελεστές της προσωπικότητας. *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, (1ο μέρος) τ. 123, σ. 65-80, (2ο μέρος) τ. 124, σ. 83-93.
- Rubinstein, S. L. (1976). *Problemi obshei psihologii* [Προβλήματα της γενικής Ψυχολογίας]. Moscow: Pedagogika.
- Rubinstein, S. L. (1976). *Problemi obshei psihologii* [Προβλήματα της γενικής Ψυχολογίας]. Moscow: Pedagogika.
- Rubinstein, S. L. (1997). *Izbranie Philosophcko-psychologischeskie trudi* [Επιλεγμένα φιλοσοφικο-ψυχολογικά έργα]. Moscow: Nauka.

- Rubinstein, S. L. (2000). *Osnovi obshei psichologii* [Οι βάσεις της γενικής Ψυχολογίας]. Moscow: Izd. AN SSSR & Cankt Peterburg: Piter.
- Sokolova, E. E. (2007). *Vvedenie v psichologiu* [Εισαγωγή στην Ψυχολογία]. Moscow: Izdatelski tsentr Akademia.
- Τεπlov, B. (2004). *Psichologia I psichopsyzilogia individualnih razlischii* [Ψυχολογία και ψυχοφυσιολογία των ατομικών διαφορών]. Moscow: Akademia Pedagogitskeskih I sotsialnih nauk. Moskovskii Psichologo-Sotsialnii Institut.
- Uznadze, D. (1997). *Teoria Ustanovki* [Θεωρία της στάσης]. Moscow: Akademia Pedagogitskeskih I sotsialnih nauk. Moskovskii Psichologo-Sotsialnii Institut.
- Uznadze, D. (2004). *Obschaja psicholgia* [Γενική Ψυχολογία]. Piter: Smisl.
- Vazjuln V. A. (2006). *Die Logik des "Kapitals" von Karl Marx*. Books on Demand GmbH: Norderstedt.
- Vasilyuk F.E. (2003) *Metodologicheskij analiz v psihologii* [Η μεθοδολογική ανάλυση στη Ψυχολογία]. Moscow: Smisl.
- Vygotsky, L. (1982). *Istoricheskii smisl psichologicheskogo krizisa: Metodologicheskoe issledovanie*. Στο: Vygotsky, L., *Sobranie soschinenii v 6 tomah* (τ. 1, σ. 291-436). Moscow: Pedagogika.



Leonid Pasternak Ο Λέων Τολστόι με την οικογένειά του στην Γιασονάγια Πολυάνα, 1902